

BRÄNNVINS- BARONENS DILEMMA

BRÄNNVINS- GODSETS SOCIOLOGI 1857–1914, EXEMPLEN STORA BJURUM OCH DAGSNÄS.

Strax söder om Hornborgasjön, halvvägs mellan Falköping och Skara, breder ett böljande jordbrukslandskap ut sig. Stora, svallande sandåsar löper över vidsträckta åkerfält på en bädd av plan mossjord som i norr tippas ned under den grunda och träskartade sjön. Här, mitt i detta säregna kulturlandskap, utspelas i april varje år en av landets klassiska naturbegivenheter: trandansen. I tusental anländer de urtidslika fåglarna från södern för att i vårsolen utföra sin fåktande dans. På senare år har dock trandansen mer antagit formen av kultur- än naturfenomen. Människorna är idag fler än tranorna och det är också de som betalar kalaset genom dyra parkeringar, souvenirer och myntladdade kikare. Tranorna är de som får betalt. Om inte Naturvårdsverket hävt ut tonvis med spannmål på lagom tittavstånd från det nyanlagda "tracentrum" är det osäkert om de överhuvudtaget ställt upp på spektaklet.

Att tranorna ursprungligen kom till platsen hade andra orsaker. Något förenklat skulle man kunna säga att det berodde på spriten. Under andra halvan av 1800-talet och en bra bit in på 1900-talet var sandåsbygden söder om Hornborgasjön något av ett brännvinsrike. Här fanns tre stora egendomar med var sitt bränneri: Stora Bjurum, Dagsnäs och Bossgården. Sammanlagt tillverkades som mest närmare en miljon liter brännvin om året, och till detta behövdes potatis: runt herrgårdarna och deras utgårdar bredde rotfruktsodlingarna ut sig över hundratals tunnland. Det var detta som lockade tranorna, eller mer exakt: den potatis som blivit kvar i marken över vintern efter höstens skörd.

Men brännvinstillverkningen hade inte bara ornitologiska konsekvenser. Under över ett halvt århundrade – från 1800-talets mitt och framåt – angav den ramarna för hela det ekonomiska, sociala och kulturella livet på de stora

godsen söder om Hornborgasjön. Det är om dessa aspekter av brännvinets historia den här uppsatsen kommer att handla. Framförallt skall vi studera de två största egendomarna vid sjön – Stora Bjurum och Dagsnäs – som trots stora likheter så småningom kom att utveckla helt olika sätt att hantera brännvinsproduktionens sociala problematik. Vi skall emellertid börja från början, från den tid då spriten på allvar erövrade bygden.¹

I

När Sveriges riksdag 1854 fattade beslutet att avskaffa husbehovsbränningen var det en lång historisk process som gick mot sitt slut. Sedan 1830 hade antalet brännvinspannor i landet minskat från 170 000 till 33 000. Med den nya lagstiftningen skulle antalet komma att reduceras till 3500. Tio år senare – när bestämmelserna skärpts ytterligare – var motsvarande siffra 620.²

Drivkrafterna bakom denna utveckling var egentligen inte bara politiska och juridiska utan lika mycket tekniska och ekonomiska. Av central betydelse var den nya tekniken att framställa brännvin med hjälp av ånga. Det var egentligen först med denna man fullt ut kunde dra nytta av potatisen som råvara i tillverkningen. De problem med oangenäma bismaker, vidbränd mäsik, näringsspill och en enorm bränsleåtgång som den traditionella tekniken haft att kämpa med i mötet med den nya grödan reducerades nu till ett minimum. Men samtidigt innebar naturligtvis de nya tillverkningsmetoderna helt andra kapitalkostnader än tidigare. Och dessa kunde inte

bäras med de produktionsvolymerna som var aktuella i de gamla bondebrännerierna. Följden blev en övergång till betydligt större produktionsenheter. Vad riksdagen gjorde 1854 var egentligen bara att bekräfta och påskynda denna utveckling. Brännvinstillverkningens industrialisering innebar emellertid inte att produktionen försvann från landsbygden in till industri- och järnvägssamhällen. Eftersom den viktigaste råvaran – potatisen – var så svår att transportera var det tvärtom en fördel att lägga bränneriet på så kort avstånd från åkrarna som möjligt. Näringen kom därför att leva kvar på landet i en nära symbios med jordbruket under lång tid framöver. Konsekvensen av den tekniska och juridiska utvecklingen blev istället att produktionen koncentrerades till riktigt stora jordbruk, ofta gamla adliga gods. Här fanns den kombination av god tillgång på råvaror och kapital som krävdes för den nya och dyrare tekniken och för de större tillverkningsvolymerna. På mycket kort tid öppnades hela den jättelika brännvinsmarknaden för storjordbrukarna.

BRÄNNVINSGODSEN VID HORNBOGASJÖN

Ett av de områden som omfattades av denna process var trakterna söder om Hornborgasjön. Här fanns såväl de sociala som naturgeografiska förutsättningarna för de moderna storbrännerierna. Bygden hade allt sedan medeltiden dominerats av adeln och det mesta av jorden ägdes alltjämt av de stora godsen. Under Stora Bjurum lydde hela Bjurums socken, under Dagsnäs halva Bjärka. Genom de båda godsen löpte de långa sandåsarna som lämpade sig utmärkt för odling

av potatis. På mossarna runt omkring fanns outsinliga mängder torv att använda som bränsle.

På Stora Bjurum inleddes brännvinsepoken med Paul Jönsson som kom till godset 1857. Jönsson var en man av enkelt ursprung. Som son till en skånsk småbonde hade han successivt arbetat sig uppåt i samhället och ägde vid sin död utöver Bjurum också två andra herrgårdar, även dessa försedda med brännerier. En av dessa var Bossgården några kilometer åt nordost längs Hornborgasjön. På Dagnäs påbörjades tillverkningen under major Mauritz Arnqvist som år 1864 köpt godset från släktingar till den legendariske fritänkaren Per Tham som huserat här ett femtiotal år tidigare.³

Både Jönsson och Arnqvist var driftiga lantbrukare som med full kraft gick in för att förvandla sina egendomar till högeffektiva storjordbruk. De avhyste landbönder för att ge plats åt sina nya utgårdar, anlade torp för att förse dem med arbetskraft, genomförde jättelika utdikningar för att lägga ny mark under plogen och avtappade i samarbete med traktens övriga godsägare Hornborgasjön för att skapa ytterligare expansionsutrymme. På bara några decennier förvandlades uppemot 3000 tunnland mosse till bördig åker. Mitt i allt detta anlade de slutligen var sitt modernt ångbränneri.

Grunden för den ekonomiska verksamheten på Stora Bjurum och Dagnäs var potatisen. På den gamla åkern uppe på de lätta sandåsarna sattes en närmast plantagelik rotfruktsodling igång. Ofta odlades potatis fyra år efter varandra innan det var dags för några år med träda, råg och vall. På vissa av Stora Bjurums utgårdar odlades potatis på två tredjedelar av sandåsarealen. Fördelen med detta oerhört ensidiga

åkerbruk var att det gav en mycket hög arealavkastning. Jämfört med spannmål ger potatisen två till tre gånger så mycket avkastning ur jorden, jämfört med vall ännu mer.⁴ Men samtidigt är rotfrukten svår att lagra, svår att transportera och svår att avyttra. Genom brännvinet förvandlades den till en lätthanterlig handelsvara. I mångt och mycket var faktiskt vitsen med att bränna brännvin just att odla potatis.

De nya åkrarna på mossmarken nedanför sandåsarna utgjorde en sämre potatisjord. Dessa användes istället för att förse godset med andra nödvändiga grödor: råg till de anställda, havre och hö till kreaturen. I takt med uppodlingen kom också en växande andel av spannmålen att användas tillsammans med potatisen i brännvinstillverkningen. Mossar som var för sankt eller av annan orsak olämpliga som åker utnyttjades som torvtäkter.

Potatis, spannmål och torv sammanstrålade i bränneriet där de förädlades till brännvin, godsens förnämsta inkomstkälla.

Produktionsprocessen var emellertid inte slut i och med detta. Sedan spriten skiljts från mäskan och försvunnit i stora trätunnor över Gudhemsbackarna i riktning mot Rantens station och Västra stambanan återstod fortfarande mäskavkoket eller dranken. Detta var ett utmärkt foder som i sin flytande form utgjorde grunden för kreaturskötseln på Stora Bjurum och Dagnäs.

Det viktigaste användningsområdet för dranken var uppfödningen av göddjur. Varje vinter späckades ett hundratal oxar fulla med mäskavkok innan de framåt våren för egen maskin fick transportera sig till järnväg och kreaturmarknader. Detta var godsens andra viktiga inkomstkälla.

Dranken utnyttjades också för att förse jordbruket med dragare, framförallt oxar, och till mjölkkobesättningen. Mjölken gick till gårdsmejeriet där den användes som råvara i osttillverkningen. Osten var efter brännvin och gödoxar de båda godsens tredje stora inkomstkälla.

Men även mejeriet lämnade efter sig biprodukter, främst vassle. Den skickades tillbaka till djurstallarna för att tillsammans med drank användas för uppfostring av gödkalvar och gödsvin. Detta var godsens fjärde inkomstkälla. Härmed var emellertid produktionsmöjligheterna uttömda.

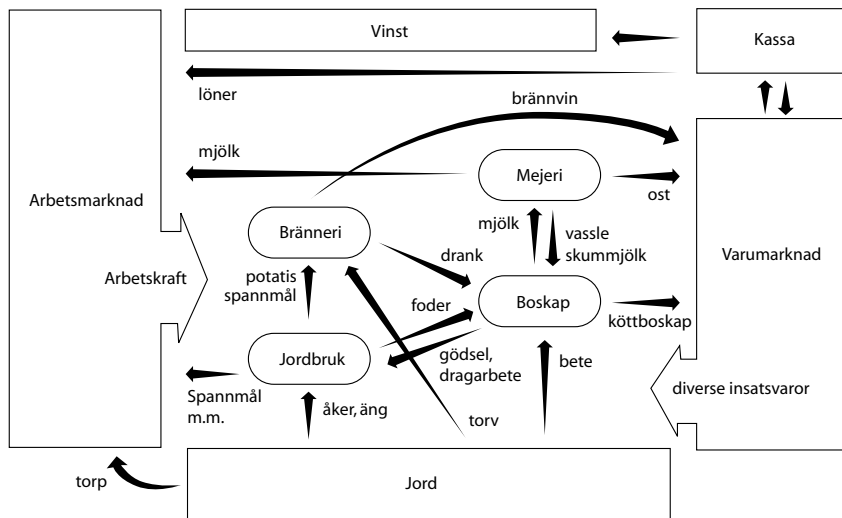
Produktionsstrukturen vid Stora Bjurum och Dagsnäs sammanfattas i figur 1 nedan.

Vad som framträder i figuren är ett skolexempel på en högintensiv lant-hushållning. I botten på produktionsapparaten återfinns ett jordbruk som avpressar varje tunnland så mycket näring som bara är möjligt. Ovanpå denna grund reser sig sedan en vida-reförädlingsapparat där alla råvaror och

spillprodukter utnyttjas till sista dropen. Hela detta produktionssystem är synnerligen kapitalkrävande. Det har möjliggjorts endast genom stora investeringar som sjösänkningen, mossodlingsprojekten, de nya utgårdarna, mejerierna samt brännerierna med sin moderna apparatur. Väl igång är det dock tämligen självgående. Godsens är i stort sett självförsörjande vad gäller råvaror till inmäskning, foder samt bränsle, och tack vare den stora kreatursstocken krävs bara en begränsad tillförsel av konstgödsel. Det enda som måste till för att hjulen skall snurra är egentligen arbete. Detta blir ämnet för nästa avsnitt.

ARBETE OCH ARBETSKRAFT

Att odla potatis tillhör de mest arbetsintensiva former av åkerbruk som tillämpas i Norden. Grödan befinner sig långt ner under jorden och är stor och svårhanterlig. I ett omekaniserat jordbruk medförde detta att varje arbets-

Figur 1. Huvuddragen i Stora Bjurums ekonomiska struktur kring 1870.

moment blev oerhört arbetskrävande. Jordbearbetningen måste vara djup och omsorgsfull. Sättningen skedde för hand, potatis för potatis. Så följde kurning, rensning och hackning – arbetsmoment som saknas vid sädesodling – innan det slutligen var dags för skörden, som utöver handplockning fordrade arbete med uppkörning, transporter samt byggande av så kallade ”stibbor” där rotfrukterna under tjocka lager av jord och halm skulle skyddas mot vinterkylan. Om det behövdes tre dagsverken om året för att bruka ett tunnland med vall och fem för samma yta med vårsäd så fordrade potatisen uppemot 30 årliga dagsverken per tunnland.⁵ Härigenom kom den också att totalt dominera arbetsåret. På Bjurum och Dagsnäs var sädesskörden i augusti–september en förhållandevis lugn period. De verkliga arbetstopparna inföll vid potatissättningen i maj och – framförallt – under skörden i oktober.

Brännvinsgodsens arbetsintensiva prägel förstärktes ytterligare av att bränneriet måste förses med torv. Ångpannorna slukade enorma mängder bränsle och allt togs upp för hand. Detta skedde huvudsakligen under perioden mellan vårbruk och höskörd i maj till juli – som på de flesta andra jordbruk var något av en mellansäsong. Brännvinsbränningen fyllde upp en annan lucka i arbetsåret. Vanligen började tillverkningen mot slutet av oktober och fortsatte vintern igenom och en bit in i april. Här krävdes inte bara insatser i själva produktionen. Lika många dagsverken gick åt till transporter: torv och potatis skulle fraktas till bränneriet, den färdiga spriten därifrån.

Allt som allt var behovet av arbetskraft på Stora Bjurum och Dagsnäs

gigantiskt. Samtidigt hade godsens tidigare arbetarebefolkning – landborna – till större delen försvunnit när deras jord lagts in under de nya utgårdarna i samband med produktionsomläggningen. Ny arbetskraft måste med andra ord tillföras. Detta skedde genom anläggning av torp. Samtidigt som mossodlingarna och utgårdsbyggena fortgick i godsens centrala partier växte en tät och omväxlande torpbebyggelse fram i deras utkanter. Den utgjorde med sina små stugor och åkerlappar en effektiv kontrast mot huvud- och utgårdarnas monotona och storskaliga produktionslandskap, i stort sett rensat från bebyggelse.

Särskilt intensivt var torpanläggandet på Stora Bjurum. Här fanns en bit in på 1870-talet ett 80-tal torp, de flesta nytillskott under PaulJönsson. På Dagsnäs – som också var ett mindre gods – var motsvarande siffra drygt 30.

Torparna hade att skatta för sina torp med dagsverken. Antalet varierade med torpets storlek. De minsta torpen, som omfattade ett par, tre tunnland, hade att utföra en *skattedag* i veckan, de största, vars areal kunde uppgå till ett tjugotal tunnland, gjorde upp till sex veckodagar. Till detta kom ett varierande antal (10–50 om året) kvinnodagsverken, samt diverse betingsarbete. På Stora Bjurum skulle torparen exempelvis leverera en viss mängd färdig brännort till bränneriet varje år.

Detta var vad torparna presterade i arrende. Härutöver utförde de också ett omfattande arbete mot kontant betalning, eller så kallade *överdagsverken*. Dessa var ofta betydligt fler än skattedagarna. Under hela sommarhalvåret gick en stor andel av den kvinnliga befolkningen i konstant överarbete på herrgården, och i samband

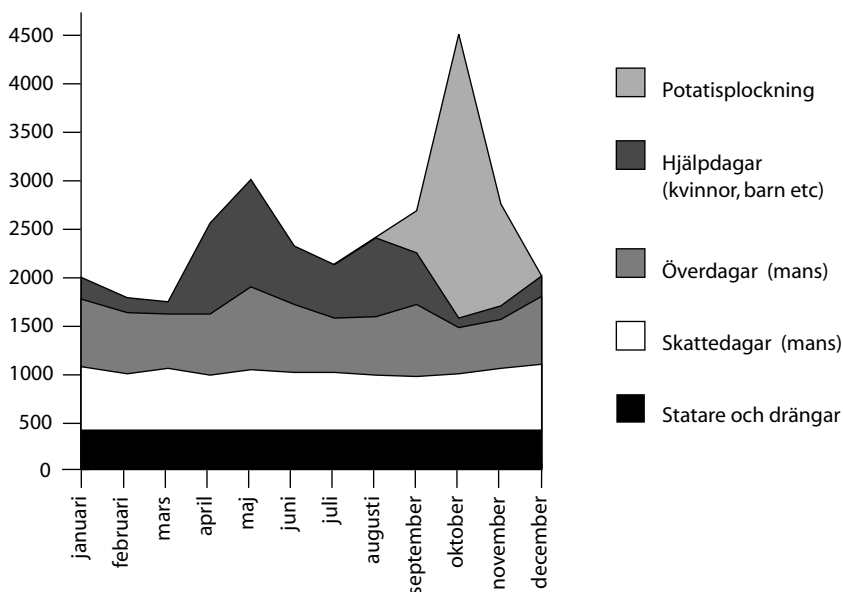
med sättning och upptagning även de flesta barn. Männens sysselsättning var jämnare. Mycket tack vare brännvinstillverkningen låg antalet manliga överdagar på en relativt konstant nivå över årets månader (se figur 2).

Det är viktigt att påpeka att de konstant betalda överdagsverkena inte alltid utfördes helt frivilligt av torparn. När herrgården kallade var han enligt kontraktet helt enkelt skyldig att förse den med arbetskraft. I grund och botten rörde det sig med andra ord om ett hoveriliknande system där det inte fanns någon egentlig gräns för hur mycket arbete godsägaren kunde kräva av sina underlydande. För torparn – som ju också hade ett eget jordbruk att sköta – var riskerna med detta system uppenbara. Fanns det ingen tillräckligt stor son på torpet var den enda utvägen många gånger att anställa en dräng som gick i arbete på herrgår-

den. Samma lösning tillämpades vad gäller den kvinnliga arbetskraften: många torp under Stora Bjurum och Dagsnäs höll dagsverkspigor. I vissa hushåll fanns både piga och dräng samtidigt. Då fick ”drängen ligga i den ena kökssoffan och pigan i den andra”.⁶

PRODUKTION OCH ARBETSORGANISATION

Ur ett nationellt perspektiv är den arbetsorganisation som tog form på brännvinsgodsen vid Hornborgasjön 1860–1880 intressant. Vid den här tidpunkten hade torparna på gods i andra delar av landet redan börjat försvinna för att ersättas av helt jordlös arbetskraft som statare.⁷ På Bjurum och Dagsnäs var statarna få – ett knappt tiotal per ställe – och av tämligen begränsad betydelse för arbetsorganisationen som helhet. Framförallt var deras funk-

Figur 2: Arbetsåret på Stora Bjurum 1894. Antalet dagsverken av olika kategorier fördelade över årets månader. Anmärkning: potatisplockningen skedde per ackord. Lönesummorna har omvandlats till dagsverken efter normen för en manlig oktoberdag.

tion knuten till kreatursskötseln som krävde ett större mått av kontinuitet än vad som kunde uppnås inom ramen för dagsverket.⁸ Inom åkerbruket dominerade torparna fullständigt.

Hur skall vi då förklara torpsystemets starka ställning på Stora Bjurum och Dagsnäs? Ja, troligen hade produktionsstrukturen stor betydelse. Potatisen var som vi sett ovan en synnerligen arbetsintensiv gröda. Den krävde betydligt mer arbete än spannmål eller klöver, inte bara per hektar utan även i relation till skördeutfallet. Lönekostnaderna var med andra ord den annars så lukrativa rotfruktsodlingens akilleshäla. Väldigt mycket av bestyren ute på potatisfälten bestod emellertid av enklare handarbete som med fördel kunde utföras av billig arbetskraft som ungdomar, barn, kvinnor och gamla. Torpsystemet var då en utmärkt lösning. Så som det kom att gestalta sig i praktiken innebar det ju främst en tillförsel av just dessa kategorier av arbetare (söner, drängar, döttrar, pigor, hustrur och barn), medan den mer kvalificerade arbetskraften (torparen) ofta stannade kvar på torpet för att ombesörja hushållets reproduktion. Att istället anlita statare, som utöver sig själva också hade en familj att försörja hade antagligen ställt sig betydligt dyrare. Till detta kom att torparna var en mycket flexibel arbetskraft. Genom överdagsverkena hade arbetsgivaren alltid tillgång till en stor och tånjbar arbetskraftsreserv som kunde mobiliseras när det fanns ett behov för den. Detta var en stor fördel inom den arbetskraftskrävande och säsongsbundna rotfruktsodlingen.⁹

Priset Arnqvist och Jönsson fick betala för detta system var att avstå en del av godsens ägor till torpen. Men mot bakgrund av de tusentals tunnland

åker som samtidigt torrlades på de gamla mossarna torde detta knappast ha uppfattats som någon större uppoffring.

EN SÄREGEN MILJÖ

Brännvinsgodsen vid Hornborgasjön var på flera sätt en säregen miljö. Ekonomiskt kännetecknas de av en symbios mellan industri och jordbruk, där de olika produktionsgrenarna – ångbränneriet, mejeriet, potatisodlingarna, torvtäkterna, mjölkko- och göddjursbesättningarna – integrerades med varandra i ett komplicerat och högt uppdrivet produktionssystem. Socialt utmärktes de på motsvarande sätt av en förening mellan gammalt och nytt. I grund och botten var de utan tvekan kapitalistiska företag med en hög investeringskvot och en intensiv och marknadsinriktad produktion. Samtidigt finns det drag i godsens interna struktur som onekligen för tankarna bakåt, mot ett feodalt förflutet. I mångt och mycket utgjorde de egna små furstendömen där patron härskade närmast oinskränkt över en underlydande befolkning av dagsverkskyldiga småbrukare. Särskilt gäller detta Stora Bjurum som på en och samma gång var både egendom, kommun och församling.

För männen bakom dessa sociala och ekonomiska system utgjorde de en mycket lönsam investering. Marknaden låg vidöppen för de moderna ångbrännerierna och de naturgeografiska förutsättningarna kring södra Hornborgasjön var perfekta. Guldåldern inföll under 1870-talets högkonjunktur. Av bevarade kapitalböcker framgår att Stora Bjurum under räkenskapsåret 1872–73 gjorde en vinst på över 54 000 kronor. Detta motsvarade en avkastning på eget kapital

om drygt 20 %. Med sådana avanser kunde ägarna till Bjurum och Dagsnäs också skaffa sig attribut som anstod en ”brännvinsbaron”. År 1874 tillkallades Sveriges ledande arkitekt, överintendent Helgo Zettervall, för att leda en omfattande ombyggnad av de båda herresätena. Resultatet blev de pampiga och överdådigt utsmyckade skapelser av nyrenässans som ännu idag möter besökaren och som i sin samtid måste ha fullkomligt utstrålat makt och rikedom.¹⁰

Vi skall nu följa detta brännvinsrike framåt i tiden, in i det industriella Sverige. Först kan det emellertid finnas anledning att uppehålla oss ett ögonblick i slottsparken till det zettervallska Dagsnäs.

II

Om man kommer från sjösidan och vandrar upp mot Dagsnäs slott kan man på balkongen ovanför entrén urskilja en textrad inristad i stenräcket. Inskriptionen härrör liksom fasaden i övrigt från Zettervalls ombyggnad 1874 och lyder:

Felicio ribes temporibus exstructa

Innebörden är tvetydig. En tolkning är ”uppförd för en lyckligare framtid”. Detta var sannolikt vad som varit tanken. Men texten kan lika gärna tydas som ”uppfört under lyckligare tider”. I denna betydelse blir inskriptionen lätt profetisk. Med facit i hand är den faktiskt rätt träffande. Vid ombyggnaden 1874 återstod bara några år innan 1880-talets agrarkris skulle lägga sin

kalla hand över landets jordbruk. När så konjunkturerna kring 1890 åter började vända uppåt stod det snart klart att man tagit steget in i ett nytt tidevarv där brännvinsgodsets existens inte längre var självskriven. Under hela den långa perioden fram till första världskriget – då bristen på födoämnen i städer och industrisamhällen lade grunden till en ny, kortvarig guldålder för traktens storjordbrukare – skulle herrarna på Bjurum och Dagsnäs ha all anledning att nostalgiskt blicka tillbaka på de ”lyckligare tider” när inskriptionen ristats in.

MELLAN FALLANDE PRISER...

År 1869 anlade den legendariske spritfabrikören L.O. Smith ett så kallat reningsverk på Reymersholme utanför Stockholm. Anläggningen var den första i sitt slag, men den skulle snart få efterföljare, bland annat i Kristianstad, Göteborg, Motala, Malmö och Hjo. Vid sekelskiftet fanns ett 20-tal fabriker i verksamhet runt om i Sverige.

1877 lanserade Smith varmrenat brännvin. Varmreningen innebar att man kunde producera ett betydligt renare brännvin än vad som varit möjligt med den kolfiltrering som tillämpats tidigare. Nu blev man äntligen av med de illasmakande finkeloljorna. Produktionsorganisatoriskt innebar de nya metoderna att ett nytt led tillfogades på tillverkningskedjan. Brännvinet destillerades nu två gånger – en gång i bränneriet, och en gång i ”spritfabriken” – innan det nådde konsumenten.

För Jönsson, Arnqvist och andra brännvinstillverkare betydde denna utveckling att deras sprit höll på att förvandlas till ett utbytbar halvfabrikat. Detta öppnade för en stark prispress på råbrännvin – särskilt som renings-

verken genom monopol och karteller snart utövade ett avgörande inflytande på prissättningen, samtidigt som brännvinsgodsen i brist på samordning sinsemellan drevs mot en ständig överproduktion för att kompensera mot priset.

Läget förvärrades av att den svenska potatisen ungefär samtidigt utsattes för hård konkurrens från importerade råvaror som majs och manioka. Dessa hade genom den pågående transportrevolutionen redan på 1880-talet blivit så billiga att potatisbrännvinet antagligen slagits ut om inte producenterna genom ett effektivt lobbyarbete förmått riksdagen att lägga straffavgifter på brännvin som tillverkats av de nya utländska råvarorna. Skyddet var emellertid långt ifrån fullständigt. Under år med dåliga potatisskörden behövde priset på råbrännvin aldrig stiga särskilt mycket innan importen

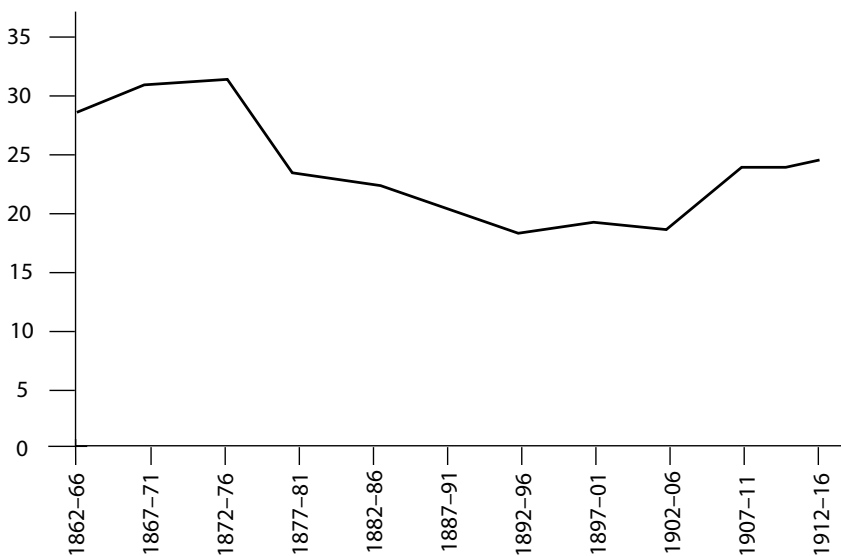
åter blev lönsam. Härmed pressades priserna snart ned mot de tidigare nivåerna.

Botten nåddes kring sekelskiftet. Priserna hade då sjunkit med över 40% jämfört med det tidiga 1870-talet. Etableringen av kartellorganisationen "Bränneriidkarnas förening" 1907 innebar en vändpunkt. Genom produktionskvoter, förbud mot utländska råvaror och en kollektiv förhandlingsfront gentemot reningsverken lyckades brännerierna pressa upp priset något. Det låg emellertid fortfarande långt under 1870-talets nivåer.¹¹

... OCH STIGANDE LÖNER

Det andra stora problemet för brännvinsgodsen var arbetskostnaderna.

Att odla potatis är som vi konstaterat tidigare en arbetskrävande form av jordbruk. Grödan befinner sig långt

Figur 3. Priset på råbrännvin 1862–1916, öre per liter 50% exklusive skatt. Källor: till 1911, Key-Åberg 1913, efter 1911, Sveriges Bränneriidkarnas förenings arkiv: statistik (Landsarkivet i Lund).

ner under jorden, är bökig att komma åt och stor och knölig att hantera vilket gör att hela odlingsprocessen är förknippad med enorma arbetsinsatser. Till stor del rör det sig dessutom om rent handarbete utan andra tekniska hjälpmedel än en hacka eller spade.¹²

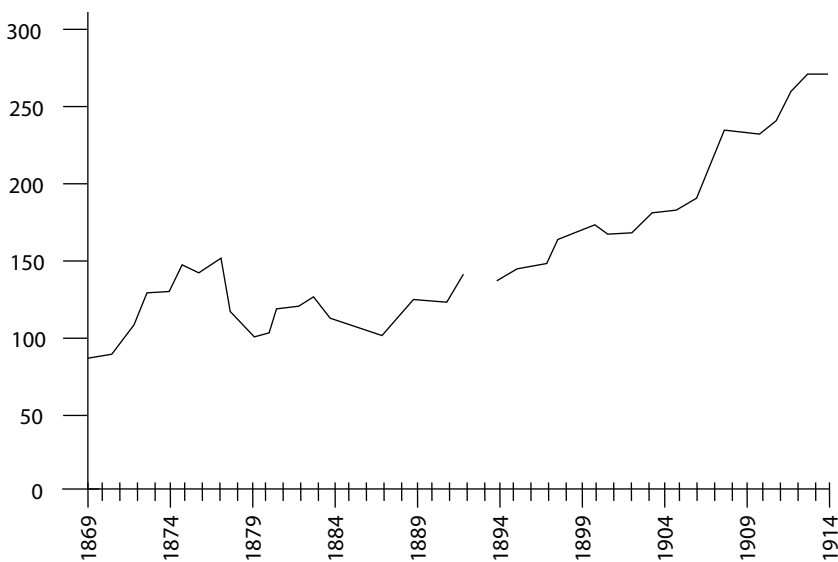
Så länge Sverige var ett i huvudsak agrart samhälle, med god tillgång på arbetskraft och låga löner, hade detta egentligen inte varit något större problem. Med industrialiseringen kom saken i ett annat läge. Fabrikena efterfrågade allt fler arbetare och genom den nya maskinella tekniken kunde de också erbjuda dem en bättre betalning. Samtidigt hölls utbudet på arbetsmarknaden tillbaka genom emigrationen som under hela perioden utgjorde en snabb och effektiv väg ut ur låglönelivet. Konsekvensen blev ett stadigt stigande löneläge. 1914 betalades ett dagsverke med nära tre gånger så mycket som femtio år tidigare. Situa-

tionen förvärrades ytterligare av att det inte heller fanns någon teknisk lösning på rotfruktsodlingens arbetskraftsproblem. Det skulle dröja in på mellankrigstiden innan sättnings- och upptagningsmaskiner fick sitt genomslag.¹³

BRÄNNVINSBARONENS DILEMMA

Allt som allt gick alltså de jordbrukare som baserade sin verksamhet på potatisodling och brännvinsbränning en bekymmersam framtid till mötes. Läger vi ihop de båda diagrammen ovan över de sjunkande brännvinspriserna och de stigande lönerna får vi en fingervisning om hur deras ekonomiska svängrum krympte under perioden.

I de flesta fall gick ekvationen helt enkelt inte ihop. Fram till första världskriget kom potatisbrännerierna i stort sett att försvinna från Svealand och mellersta Götaland. Verksamheten

Figur 4: Daglöner på landsbygden i Skaraborgs län 1869–1914. Källa: landskontoret i Skaraborgs län: Koncept till markegångstaxor. Siffrorna är ett genomsnitt för fögderierna.

koncentrerades i stället alltmer till sandslätterna i östra Skåne där lantmännen kunde få betydligt rikare potatisskördar och därmed var mindre känsliga för de höga kostnaderna för arbetskraften.¹⁴ I och med denna geografiska förskjutning kom också produktionens sociala bas att genomgå en förändring. Successivt fick brännvinsgodsen uppleva en ökad konkurrens från skånska familjejordbruk som genom kooperativa andelsbrännerier skaffat sig tillträde till marknaden.¹⁵ Här, på de mindre jordbruken, var man ofta bättre lämpad att möta potatisodlingens ekonomiska svårigheter. Eftersom arbetskraften huvudsakligen bestod av bonden själv och hans familj var de ökande arbetskraftskostnaderna inte ett lika akut problem som på herrgårdarna där allt måste betalas kontant.¹⁶ Knappt ett halvt sekel efter förbudet mot husbehovsbränningen höll bönderna på att återerövra produktionen. Brännvinsbaronernas epok började lida mot sitt slut.

Men trots alla motgångar fanns det de som framhårdade i sin brännvinstillverkning. Trakten kring Hornborgasjön är ett exempel. Här, i en ficka långt från det centrala utbredningsområdet i östra Skåne, överlevde brännvinsgodsen industrialiseringsfasen igenom. Vi skall nu undersöka vad det var som gjorde detta möjligt. Hur lyckades godsens ägare övervinna sitt svårhanterliga dilemma?

ÅTER TILL HORNBOGASJÖN

Stora Bjurum och Dagsnäs var i många avseenden varandras spegelbilder. Deras naturgeografiska förutsättningar var identiska: tillsammans delade de på de mossar och sandåsar som ger området söder om Hornborgasjön

dess karaktär. På denna grund hade de också byggt upp en identisk produktionsapparat: På såväl Dagsnäs som Bjurum återfanns samma potatisfält, samma bränneri, samma drank, samma oxar, samma mejeri och samma bränn-torv. På båda godsen var arbetsorganisationen i stora drag densamma med ett stort antal torpare som med sina skatte- och överdagar försåg potatisåkrar och torvfält med arbetskraft. Båda godsen var också drivande bakom de stora sjösänkningarna, och de delade därmed även samma enorma nyodlingar, samma ständigt återkommande översvämningar och samma höga skuldsättning, orsakad av det dyra torrlägningsarbetet.¹⁷ Också i toppen på godsorganisationen rådde överensstämmelse. Bjurum och Dagsnäs kröntes med var sitt slott ombyggt av Zettervall under 1870-talet, och efter 1885 hade de till råga på allt ägare med rötter i samma landsända: Lars Ekberg – som då tog över Dagsnäs – var liksom familjen Jönsson på Bjurum, från Skåne.

Men trots alla likheter kom de att välja två helt olika sätt att hantera de svårigheter de ställdes inför under perioden fram till första världskriget. Vi skall börja med att titta på Stora Bjurum.

STORA BJURUM – ETT RUM VID SIDAN AV TIDEN

Om man studerar de yttre dragen i Stora Bjurums utveckling 1890–1914 är det svårt att föreställa sig att egendomen är utsatt för ett hårt samhälls-ekonomiskt tryck. Utvecklingen kännetecknas av en påfallande kontinuitet, där det mesta förblir vid det tidigare. Man fortsätter att bränna brännvin, göda oxar och tillverka ost, man odlar

till och med något mer potatis än tidigare, och man baserar alltså det arbetsintensiva jordbruket på de många torparnas skatte- och överdagar. Den sociala strukturen 1914 är nästan identisk med den tjugo, trettio eller fyrtio år tidigare.

Bakom detta sociala stillestånd låg dock ingen frånvaro av ekonomiska bekymmer. Som vi strax skall se bör bristen på förändring snarare förstås som en överlevnadsstrategi från godsledningens sida, som ett sätt att isolera godset från en allt mer fientlig samhällsekonomisk omgivning.

När Alfred Jönsson 1892 tog över Stora Bjurum efter sin far som dött i sviterna av en influensa ställdes han liksom övriga brännvinsproducenter inför två grundläggande problem: de sjunkande priserna och det stigande samhälleliga löneläget. Det första problemet kunde han knappast göra något åt. Brännvinspriserna reglerades – åtminstone fram till bildandet av Bränneriidkarnas förening 1907 – av marknadens fria spel och en liten obetydlig aktör som Bjurum kunde aldrig bli annat än en "price taker". Det samma gäller vid en första anblick också lönerna. På en samhällelig nivå var det tillgång och efterfrågan som reglerade priset på arbete och eftersom efterfrågan tenderade att öka, samtidigt som tillgången minskade, steg priset.

Men nu köpte inte Alfred Jönsson sin arbetskraft på en samhällelig marknad. Han köpte den på Stora Bjurum. Förflyttar vi fokus till denna lokala nivå finner vi mycket som avviker från den idealtypiska marknadssituationen. Alfred Jönssons Stora Bjurum var en ganska särpräglad social och ekonomisk företeelse. Godset var på en och samma gång en egendom, en kommun och en församling – gränserna var

identiska. Lika mycket som ett företag var det ett väl integrerat lokalsamhälle helt dominerat av godsägarefamiljen. Dessa förhållanden hade stor betydelse för godset som köpare på arbetsmarknaden. Den lokala miljön utgjorde nämligen delvis en egen arbetsmarknad. På denna hade godsägaren monopol. Säljarna på denna marknad var inte bara knutna till godset som arbetare i en marknadsrelation utan även socialt, ekonomiskt och mentalt. De hade sin förankring här genom släkt, vänner och egendom. Dessa bindningar utgjorde ett slags marknadshinder mellan den lokala arbetsmarknaden och den fria nationella arbetsmarknaden. I kombination med godsägarens starka maktställning medförde detta att lönesättningen inte skedde enbart utifrån marknadsförhållanden utan även som ett slags socialt tvång. Patron Jönsson var helt enkelt systemets "price maker".

I detta sammanhang var arbetskraftens sammansättning av stor betydelse. På Stora Bjurum dominerade torparna. Dessa var vanligen väl integrerade i det lokala samhället och ofta Bjurumsbor sedan generationer tillbaka. Dessutom var de genom själva torpet hårt knutna till den lokala arbetsmarknaden. Så länge torparen ville stanna kvar på sin jordplätt hade han helt enkelt inget val annat än att acceptera det dagsverkspris som bjöds även om detta låg långt under vad han kunde få på annat håll. Härigenom var Alfred Jönsson i stort sett fri att sätta vilka löner han ville.

Hade godset istället baserat sin arbetskraft på statare hade saken sannolikt kommit i ett annat läge. Ty även om statarna på Bjurum inte var lika flyttbenägna som kollegorna i Mälardalen rörde de sig vanligen på en betydligt större arbetsmarknad än den

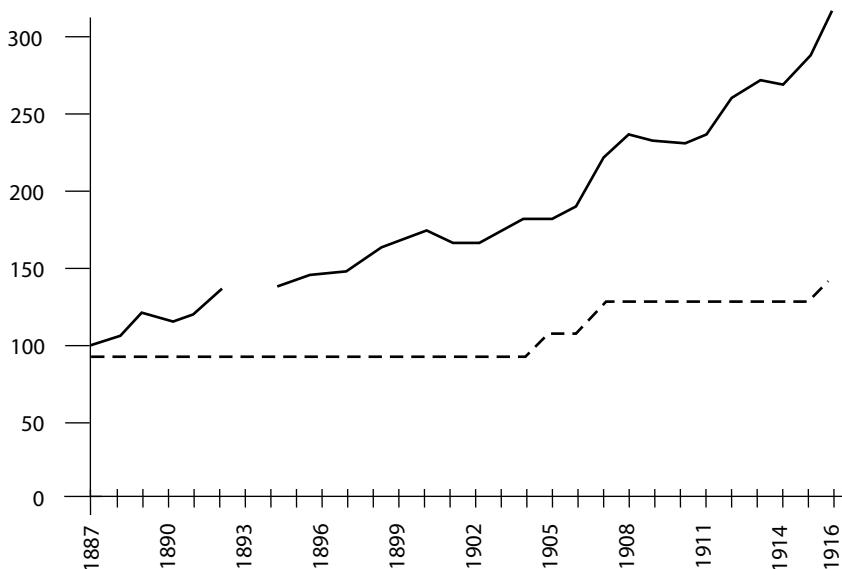
rent lokala. För att kunna anställa stattare var man därmed också tvungen att betala löner som låg i nivå med de på den öppna marknaden. Detta var inte lika nödvändigt när det kom till torparnas överdagar.

Figur 5 ger en översiktlig bild av utvecklingen. Den heldragna linjen visar löneutvecklingen på den fria arbetsmarknaden, den streckade ersättningen för överdagsverkena på Stora Bjurum. I det första fallet stiger lönerna med nära 200 %, i det andra med knappt 60. Vid första världskriget arbetar torparna på Bjurum mot en daglön som ligger under hälften av den i det omgivande samhället.

Lägger vi till detta skattedagarna, det vill säga de dagar som utgick som arrende för torpen och som inte överhuvudtaget innebar några kontanta utgifter, finner vi att godset förblir i stort sett oberört av den löneexplosion som ungefär samtidigt briserar i resten

av landet. Det är mot denna bakgrund vi bör förstå den stabilitet som på ytan kännetecknar Stora Bjurum under perioden fram till första världskriget.

Utvecklingen på Bjurum är på flera sätt intressant. Den utgör ett belysande exempel på hur ålderdomliga sociala strukturer kunde utnyttjas för att möta problem som var förknippade med den moderna tiden. Genom "traditionella" drag som dagsverkssystemet, "slutenheten" inom godssamhället och patrons starka maktställning skyddades godset mot krafter som i en idealtypisk marknadsekonomisk situation sannolikt medfört slutet för godsets arbetskrävande produktionsinriktning. Resultatet blir ett helt lokalsamhälle inriktat mot intensivt, lågproduktivt och lågavlönat arbete på herrgården. Med åren kommer Stora Bjurum att framstå som en alltmer säregen ö i det sociala och ekonomiska landskapet: ett rum vid sidan av tiden.

Figur 5: Dagsverkspris på Stora Bjurum och på landsbygden i Skaraborgs län 1887–1916, i ören årsgenomsnitt.

Under den lugna ytan växer emellertid de sociala spänningarna inom godsamhället, och vid två tillfällen – 1907 och 1917 – går torparna på Bjurum ut i strejk med krav på högre lön och kortare arbetstid.

DAGSNÄS –
EN ALTERNATIV TIDSFLYKT

Natten till den 14 mars år 1913 befann sig signaturen "Ittsa" på Rantens station i Falköping. Egentligen var han nog där som järnvägsarbetare, men hängiven socialdemokrat som han var passade han också på att agera reporter för det lokala partiorganet, Västergötlands Folkblad. Den natten anlände nämligen en något ovanlig last med Stockholmståget: en sändning galiziska gästarbetare.

Några dagar senare kunde man läsa i den socialdemokratiska lokaltidningen:

Det var den mest upprörande syn man gärna kan få se. Magra och eländiga, klädda i mycket slitna bomullsklänningar, med ett litet knytte under armen förmodligen utgörande hela utrustningen, komma dessa kvinnor ur tåget. Natten var rätt kall och man såg hur de huttrade sökte draga sig åt de dåliga kläderna för att söka skylla sig för nattkylan. Utanför stationshuset vänta två flakvagnar och på dessa stuvades dessa arma slavar. Från gården hade man medsänt tre hästtäckor och de räcka nödortföga för att skylla dem som hade lyckan att komma på den första vagnen. De övriga fingo inget.

Så bar det ut i natten, i kylan, ut över dessa eländiga vägar som gå fram över slätter där vinden utan att möta något hinder rusa fram. En isande kyla genom-bävade de få åskådarna och en stark beklämning kändes.¹⁸

Målet för kvinnornas nattliga färd var Dagsnäs en och en halv mil bort. Här väntade patron Lars Ekberg och en hel säsongens arbete på de vidsträckta potatisodlingarna. På Dagsnäs hade man nämligen löst problemet med den överhettade svenska arbetsmarknaden helt annorlunda än hos grannen i söder. Istället för att förlita sig på den befolkning som fanns lokalt importerades arbetskraften från ett område där den fortfarande var billig: det förindustriella östeuropa.

De första galizierna anlände till Dagsnäs i mars månad 1908. Därefter kom nya sändningar av ryska eller polska arbetare varje vår. Antalet varierade men uppgick som mest till ett tjugotal. Samtidigt minskade den lokala arbetskraftens numerär och betydelse. Av de 31 dagsverktorp som funnits på godset vid Ekbergs tillträde 1885 återstod bara 15 trettio år senare.

Arbetskraftsimporten organiserades genom särskilda tyska, danska och skånska firmor som specialiserat sig på denna hantering. I möjligaste mån skräddarsyddes leveranserna efter rotfruktsodlingens behov. Arbetarna anlände strax före vårbruket, och stannade sedan över plockningen och fram till månadsskiftet november-december. De flesta var kvinnor eller halvvuxna pojkar. Mer kvalificerad arbetskraft fanns det ingen anledning att använda för det enkla handarbetet ute på potatisfälten.¹⁹

Ur ett västgötskt perspektiv är galizierna på Dagsnäs sannolikt unika. Förflyttar vi oss längre söderut utgör de däremot ett tämligen vanligt inslag i det samtida storjordbruket. Tyskland hade redan efter 1800-talets mitt fullkomligt översvämmats av slaviska vandringarbetare. Kanske var det också härifrån Lars Ekberg ursprungligen fått sin inspiration. Innan han köpte

Dagsnäs 1885 hade han arbetat som förvaltare på flera stora preussiska jordegendomar.²⁰ Men under tidigt 1900-tal fanns det också mer näralliggande förebilder. I Skåne hade de första galizierna importerats redan 1904 och bara tre år senare var närmare 2000 gästarbetare sysselsatta på de sydsvenska storjordbruken. Framförallt var det de extremt arbetskrävande betodlingarna som svarade för efterfrågan, men även potatisbygderna på Kristianstadslätten omfattades av importen.²¹

Liksom torpsystemet på Bjurum ger galizierna på Dagsnäs ett intressant perspektiv på utvecklingen inom det svenska jordbruket kring sekelskiftet. Inte minst understryker det hur snabbt övergången till industrisamhället gick i Sverige under decennierna efter 1890. Emigrationen till Amerika hade knappt mer än kulminerat förrän landet uppnått en så hög ekonomisk nivå att det kunde attrahera utländsk arbetskraft. För godsägaren innebar denna trafik en möjlighet att fortsätta med en verksamhet som annars omöjliggjorts av det stigande löneläget. Genom importen förflyttades Dagsnäs plötsligt tillbaka till en förindustriell situation, till ett östeuropa som fortfarande befann sig på ett utvecklingsstadium som motsvarade Sveriges ett halvsekel tidigare. Så sökte Lars Ekberg skapa *sitt* ”rum vid sidan av tiden”.

ÖVER ÅN EFTER VATTEN

Utvecklingen på Stora Bjurum och Dagsnäs under decennierna kring sekelskiftet utgör som jag ser det ett spännande historiskt testfall. Båda mötte de precis samma problem, men kom att lösa dem på två helt olika sätt.

Vilken av de båda modellerna utgjorde då den bästa lösningen på brännvinstill-

verkningens grundläggande dilemma? Stora Bjurums inåtvända eller Dagsnäs mer utåtriktade?

Vid en första anblick framstår onekligen det senare alternativet som mest kreativt. Istället för att isolera sig mot den nya tiden söker Lars Ekberg ta för sig av den, och vända de hotande marknadskrafterna till en möjlighet.

Studerar vi importen närmare finner vi emellertid att den också var förknippad med en rad problem. Systemet var flexibelt ända tills arbetarna kommit till godset. Väl där måste de beredas en jämn sysselsättning ända tills de reste hemåt igen. Härigenom utgjorde galizierna egentligen en rätt trubbig lösning på rotfruktsodlingens säsongfluktuationer. Skulle de verkliga ”topparna” under vårbruk och skörd mötas riskerade godsägaren att dras med ett överskott på arbetskraft under ”svackan” däremellan. Stora Bjurums torpsystem var smidigare. Här fanns en ständig arbetskraftsreserv som genom överdagarna kunde mobiliseras just precis när det fanns ett behov för den.

Ett annat bekymmer med arbetskraftsimporten var att den inte var helt pålitlig. Varje leverans måste ordnas för sig och många gånger krävdes en intensiv korrespondens med flera olika förmedlare innan godset kunde få de arbetare som behövdes. Dessutom fanns det hela tiden en risk att gästerna ”schappade”. Av de arbetare som ”Itssa” såg på perrongen den 14 mars 1913 står tre antecknade som ”rymda” i arbetsjournalen redan efter några dagar.

Efter första världskrigets utbrott ett år senare blev osäkerheten akut. Det blev allt svårare att rekrytera nya arbetare och för att behålla dem som redan fanns på gården tvingades Ekberg att

underhålla dem även vintertid. Ändå valde en efter en att återvända till östeuropa och efter december månad 1917 stod egendomen helt utan utländsk arbetskraft. På Stora Bjurum var situationen mer stabil. Tack vare sina många torpare hade Jönsson alltid tillgång till den arbetskraft han behövde.

Återstår att studera arbetskraftskostnaderna. I tabell 1 har jag sammanställt uppgifter om daglöner för olika kategorier av arbetare på Dagsnäs, Stora Bjurum och på den öppna arbetsmarknaden under år 1913.

Resultatet är anmärkningsvärt: galizierna var de klart bäst betalda dagsverksarbetarna vid Hornborgasjöns brännvinsgods strax före världskrigets utbrott. Visserligen låg deras ersättning en bra bit under de svenska marknadslönerna, men ur ett lokalt perspektiv hade de ändå överraskande bra betalt. De ”stackars” kvinnor som signaturen ”Ittsa” mötte i den kalla natten på Rantens station den 14 mars 1913 skulle således komma att arbeta mot en

daglön om 1 krona och 15 öre under vår, försommar och höst samt 1 krona och 50 öre under fem veckor kring sädesskörden. Detta skall jämföras med torparkvinnorna på godset som fick 50 öre för ett vinterdagsverke, 80 öre för en sommardagsverke och 1 krona jämt under skörden. Gårdens eget folk hade således att arbeta mot en betydligt lägre ersättning än de fattiga kusinerna från östeuropa. Faktum är att de gästande kvinnorna åtnjöt ungefär samma betalning som de inhemska männen.

Men kostnaderna för polackerna stannade inte vid daglönerna. Godsägaren skulle också stå för hushållspotatis och resor. Dessutom skulle förmedlarna ha sin andel. Allt som allt innebar detta att den importerade arbetskraften ställde sig betydligt dyrare än den som redan fanns på gården.

Men hur kom det sig då att Ekberg trots detta valde att använda sig av de utländska arbetarna? Svaret är sannolikt att han inte hade något val. Det fanns

	<i>vinter</i>	<i>sommar</i>	<i>skörd</i>
<i>Män</i>			
Marknadsdaglön	157	234	–
Dagsnäs, överdagar	75	120	150
Dagsnäs, galizier	(160)	160	200
Bjurum, överdagar	100	125–150	175
<i>Kvinnor</i>			
Marknadsdaglön	113	160	–
Dagsnäs, överdagar	50	80	100
Dagsnäs, galizier	(115)	115	150
Bjurum, överdagar	60	75–100	100

Tabell 1. Priset för ett dagsverke på Dagsnäs, Stora Bjurum och på marknaden år 1913. Källor: Dagsnäs; avräkningsböcker och daglönejournaler. Marknadslönen är hämtad ur *Sveriges Officiella Statistik: Socialstatistik. Arbetartillgång, arbetstid och arbetslön i Sveriges jordbruk vid år 1913* och avser fasta daglönare på egen kost. Tillfälliga daglönare hade bättre betalt.

helt enkelt inte så mycket billig, intern, arbetskraft på godset som behövdes på de stora potatisfälten.²²

Till skillnad från på Stora Bjurum – där invånareantalet industrialiseringsperioden igenom höll sig på en stabil nivå kring 600 – skedde en konstant avfolkning av Dagsnäs. 1885 när Lars Ekberg tillträdde gården hade dess folkmängd uppgått till ungefär 350 individer. 1914 återstod inte mer än drygt hälften eller 185. Figur 6 ger en övergripande bild av utvecklingen.

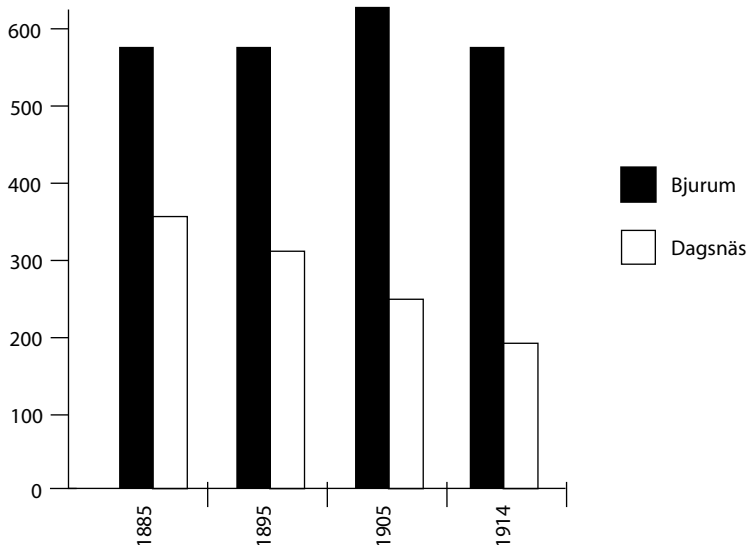
Det är naturligtvis vanskligt att spekulera i orsakerna bakom denna process. Det troligaste är emellertid att arbetarna på Dagsnäs självmant lämnat godset för att söka sig bättre utkomster i Amerika eller inom industrin. Det hårda, strävsamma livet och den systematiska underbetalningen upplevdes inte längre som tillräckligt attraktivt för att förmå den nya generationen att ta över. Successivt försvann arbetskraften från godset. Allt fler torp stod obesatta

och fick lämnas ut till kvarvarande torpare mot penningränta, läggas för fåfot eller – där det var lägligt – under gårdens eget bruk. De daglönarhushåll som tidigare funnits på godset försvann ett efter ett utan att nya tillkom.²³

I denna situation måste Ekberg helt enkelt ge sig ut på marknaden för att köpa ny arbetskraft. Och här – i valet mellan att anställa fler statare, locka till sig arbetsvandrare från andra socknar och landskap, eller på annat sätt tillförsäkra sig om tillräckligt med arbetare inom ramen för den överhettade svenska arbetsmarknaden – utgjorde de galiziska gästerna trots allt ett prisvärt alternativ.

JÖNSSON, EKBERG OCH ”FLYKTEN FRÅN LANDET”

Den avfolkning som drabbade Dagsnäs under Lars Ekberg var ur ett nationellt perspektiv långt ifrån unik. Redan i och med den första emigrationsvågen

Figur 6: Befolkning på Stora Bjurum och Dagsnäs 1885–1914. Källa: Mantalslängder.

under 1860-talet hade ”flykten från landet” inletts och under de följande decennierna skulle den komma att fortsätta i en allt snabbare hastighet. Framförallt var det backstugu-, daglönar-, och torparbefolkningen som övergav modernäringen. På femtio år från 1860 försvann över en tredjedel av den svenska torparklassen.

Det intressanta i sammanhanget är att denna utveckling slog så osedvanligt hårt mot det ena godset i vår undersökning – Dagsnäs – medan det andra – Stora Bjurum – förblev tämligen oberoört. Hur skall detta förklaras?

Mycket talar för att Stora Bjurum på flera sätt uppfattades som ett mer attraktivt samhälle att leva i än Dagsnäs. Lönerna var inte riktigt lika dåliga och arrendevillkoren ofta rätt fördelaktiga. För den som arbetade tillräckligt hårt på sin jordplätt behövde tillvaron inte vara helt utsiktslös. Vissa av godsets torpare lyckades till och med svinga sig upp till en ställning som hemmansägare.

Viktigt var nog också att godsägaren på Bjurum, Alfred Jönsson, uppvisade en relativt välvillig attityd gentemot sitt folk. Under trycket från den hårdnande arbetsmarknaden var han mån om att i patriarkalisk anda framstå som en god fader för de underlydande. Han hjälpte till med lån, med sjukvårdskostnader och med billig spannmål. Han lade ner betydande summor på att renovera godsets kyrka och på att anlägga en ny skola. Han förbättrade fattigvården – allt för att förmå arbetarna att stanna trots den dåliga betalningen.²⁴

På Dagsnäs tycks klimatet ha varit hårdare. Lars Ekberg var en man med hetsigt temperament och få hämningar i sin maktutövning. Kanske var det även här bakgrunden på de ostelbiska storgodsens som kom upp till ytan.

Ibland kunde attityden mot de underlydande vara så brysk att till och med de egna familjemedlemmarna reagerade. Hans svärdotter Elsa Ekberg har således berättat om hur hon efter ett av utbrotten frågat sin ”snälle far” om det kunde vara ”roligt och trevligt att hålla på att svära och domdera på det där sättet så att människor blir förskrämda?” Lars skall då ha tittat på Elsa och svarat: ”Ja, men du förstår det är så roligt att se när dom blir rädda.”²⁵ Hildur Gustavsson, dotter till en soldat på godset, berättar om en annan av Ekbergs egenheter: hur han tog livet av de underlydandes katter. Om söndagsförmiddagarna kunde han gå runt på godset med en hund som han hade att riva ihjäl katterna. Han var rädd att de skulle konkurrera med geväret om viltbråden.²⁶ Också mot de fattiga var inställningen hård. Få av de gamla erbjöds någon annan försörjning än tungt arbete mot en mycket låg betalning.²⁷

Kanske bidrog Ekberg genom denna attityd till att skapa sina egna problem. Efter sekelskiftet var den tid förbi när godsägare utan vidare kunde behandla sina underlydande som det föll dem in. Mycket talar för att Ekbergs Dagsnäs helt enkelt utgjorde en alltför ogästvänlig miljö för att kunna hävda sig i konkurrensen med industrin, med Amerika och med en marknadsmässig betalning på andra egendomar. Jönsson klarade sig bättre. Visserligen var inte heller arbetarna på Stora Bjurum särskilt nöjda med den dåliga dagpenningen. Men på det hela taget var förhållandena på det godset ändå tillräckligt goda för att bromsa flykten från landet. Därmed var också potatisodlingen säkrad.

III

Tiden från sekelskiftet och fram till 1914 var den period när brännvinsbaronens dilemma ställdes på sin spets.

Världskriget kom som en befrielse. Efter nästan fyra decenniers ökenvandring fick också Jönsson och Ekberg vara med och skörda den nya tidens frukter. Krigstidens bristsituation pressade upp livsmedelspriserna till en nivå där den som hade mycket att sälja under några korta år kunde bygga upp en hel förmögenhet. Då spelade det mindre roll att själva brännvinstillverkningen av folkförsörjningsskäl måste ligga nere.

Efter kriget väntade åter en magrare vardag. Men den låsta situation mellan fallande priser och stigande löner som brännvinsgodsen tidigare varit fjättrade vid började nu slutligen att ge vika. Tack vare bränneriidkarnas förening kom brännvinspriserna under kontroll tack vare mellankrigstidens höga arbetslöshet och de stigande lönerna. Samtidigt började jordbruksarbetets fortlöpan-

de rationalisering mer och mer gripa in även på rotfruktsodlingens område. Istället blev Hornborgasjön och dess översvämningar det allt mer överskuggande bekymret för patronerna på Bjurum och Dagsnäs.

När vi nu lämnar brännvinsriket vid Hornborgasjön återstår fortfarande flera kapitel av dess historia. Faktum är att sprittillverkningen levde vidare ända in i det mogna industrisamhället. På Dagsnäs fortgick produktionen till 1962, på Stora Bjurum till 1971 – då Sveriges alla kvarvarande gårds- och andelsbrännerier slogs igen för att ersättas med en jätteanläggning i skånska Nöbbelöv. Kvar idag finns tranorna. Men också ett helt kulturlandskap format under den tid brännvinet och potatisen erövrade bygden: de enorma åkrarna av välvda sandåsar och fuktig mosse, de zettervallska slotten, utgårdarna, torparbyarna, samt sist men inte minst Hornborgasjön – vars vattenyta efter Naturvårdsverkets restaurering åter är ungefär densamma som under brännvinsbaronernas glansdagar.

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

- Göteborgs Landsarkiv*
 Häradsarkivaren i Skövde
 Mantalslängder
 Dagsnäs Egendom
 Avräkningsböcker
 Kassaböcker
 Handlingar angående ryska och
 polska lantarbetare
 Odlingsliggare
 Inventarieförteckning
- Dialekt-, Folkminnes- och Ortnamnsarkivet
 i Göteborg*
 Folkminnesuppteckningar
Statistiska centralbyrån, Stockholm
 Primärmaterial till 1916 års jordbruks-
 statistik
- Arnborg, G., 1996, *Folk och potatis*. Gråbo
 A:son Moberg, H., 1989, *Jordbruksmekanisering
 i Sverige under tre sekel*. Stockholm.
*Betänkande angående torpareklassens
 tillbakagång (1911)*.
*Bidrag till Sveriges Officiella Statistik V:
 Brännvinstillverkning och försäljning*.
 Stockholm 1876–1910.
*Boken om Gudhem. Bygden mellan bergen
 invid Hornborgasjön*. Gudhem 1971.
 Cajanov, A.V., 1986 (1925), *On the theory
 of peasant economy*. Wisconsin.
 Carlsson, H., 1957, *Svensk brännvinstill-
 verkning genom tiderna*. Kristianstad.
 Claesson, H., 1999, *Hornborgakrönika.
 200 år med sänkningar, trätor och natur-
 vård*. Skara.
 Djurfeldt, G., 1994, *Gods och gårdar. Jord-
 bruket ur ett sociologiskt perspektiv*. Lund.
 Eriksson, I., Rogers, J., 1977, *Rural Labour
 and Population change. Social and Demo-
 graphic Developments in East-central
 Sweden during the Nineteenth Century*.
 Uppsala.
 Ericsson, C., 1997, *Vi är alla delar av samma
 familj. Patron, makten och folket vid Nyby
 bruk 1880–1940*. Stockholm.
 Erixon, S., Wallin, S., 1932, *Västgötagårdar.
 Herremännens och böndernas äldre byg-
 gnaidskultur i Skaraborgs län*.
 Stockholm.
- Furuland, L., 1962, *Statarna i litteraturen.
 En studie i svensk dikt och samhällsdebatt*.
 Stockholm.
 Gadd C.J., 1983, *Järn och potatis. Jordbruk,
 teknik och social omvandling i Skaraborgs
 län 1750–1860*. Göteborg.
 Jonsson, U., 1980, *Jordmagnater, landbön-
 der och torpare i sydöstra Södermanland
 1800–1880*. Stockholm.
 Juhlin–Danfeldt, H., Sjöström, A., 1906–
 1911, *Handbok i jordbruksekonomi*.
 Stockholm.
 Juhlin–Dannfelt, H., 1901, *Handbok i jord-
 brukslära II*. Stockholm.
 Key–Åberg, K., 1913, *Närings- och arbets-
 statistisk utredning angående tillverk-
 ningen av alkoholhaltiga drycker inom
 riket och därmed sammanhängande frågor*.
 Stockholm.
 Larsson, T., 1945, *Reformen i Brännvins-
 lagstiftningen 1853–1854*. Förhistorien.
 Göteborg.
 Luthander, L., 1968, *Slott och Herresäten
 i Sverige: ett konst och kulturhistoriskt
 samlingsverk. Västergötland*. Malmö.
 Möller, J., 1989, *Godsen och den agrara revo-
 lutionen. Arbetsorganisation, domänstruk-
 tur och kulturlandskap på skånska gods
 under 1800-talet*. Lund.
 Nannesson, L., 1923, *Arbetsförbrukningen
 inom det svenska jordbruket*. Stockholm.
 Niskanen, K., 1995, *Godsägare, småbrukare
 och jordbrukets mekanisering. Söderman-
 lands län 1875–1935*. Stockholm.
 Olsson, L., 1987, "Skånska godsägare
 och galiziska roepiger. Kapitalism, bet-
 odling och arbetarimport före första
 världskriget" i *Från vida fält. En fest-
 skrift till Rolf Danielsson*. Stockholm.
*Sveriges Officiella Statistik: Socialstatistik.
 Arbetartillgång, arbetstid och arbetslön
 i Sveriges jordbruk*. Stockholm 1914.
 Timberg, G., 1919, *Lantbruksmaskiner och
 redskap. Deras skötsel och vård*.
 Utterström, G., 1957, *Jordbrukets arbetare.
 Levnadsvillkor och arbetsliv på lands-
 bygden från frihetstid till mitten av 1800-
 talet*. Stockholm.

Werdenfels, Å., 1974. "Om 'livets vatten' Från kruttillverkning till bränneri-industri" i *Skånst brännvin*. Lund.
 Wohlin, N., 1908, *Emigrationsutredningen. Bilaga XI. Torpare-, backstugu- och inhy-*

sesklasserna, öfversikt av deras uppkomst, tillväxt och aftagande med särskild hänsyn till torparklassens undergräfvande. Stockholm.
 Västergötlands Folkblad. Göteborg.

FOTNOTER

1. Föreliggande uppsats bygger till största delen på mitt pågående avhandlingsarbete om Stora Bjurum. I avhandlingen studerar jag godsets utveckling 1857–1917 utifrån en rad infallsvinklar: ekonomiska, sociala, politiska och kulturella. Här har jag valt att lyfta fram några ekonomiska, brännvinsrelaterade aspekter samt att med en komparativ ansats föra in granngodset Dagsnäs i undersökningen. För uppgifter som rör Bjurum hänvisas genomgående till min kommande avhandling.
2. Larsson 1945. Bisos V: Brännvinstillverkning och försäljning. Se vidare Carlsson 1957, samt Werdenfels 1974.
3. Dagsnäs har tyvärr inte kunnat studeras lika noggrant som Stora Bjurum. Redogörelsen bygger framförallt på godsets huvudböcker m. fl. dokument i godsarkivet (Landsarkivet i Göteborg), samt på diverse offentligt material såsom mantalslängder och jordbruksstatistik.
4. Se exempelvis Gadd 1983 s. 262 och där anförd litteratur, samt följande not. Att döma av primärmaterialet från Bjurum och Dagsnäs till 1916 års jordbruksstatistik (SCBs arkiv) var dock skillnaden ännu större här. Potatisen avkastade ungefär fem gånger så många foderenheter per arealenhet som vall och blandsäd, tre och en halv gång så mycket som havre och vete och dubbelt så mycket som rågen (Foderenheter beräknade efter Juhlin–Dannfeldt 1906–11 s 806).
5. Följande uppställning som bygger på uppgifter i Juhlin–Dannfeldt 1904–10 s. 795 ff. ger en uppfattning om skill-

naderna i produktionsekonomi mellan rotfrukter, spannmål och vall. Uppgifterna är beräknade per tunnland.

	<i>skörd</i>	<i>dags-</i>	<i>skörd/</i>
<i>Gröda</i>	<i>kr.</i>	<i>verken</i>	<i>dagsverke</i>
Rotfrukter	270	29,50	9
Värsäd	120	5,25	23
Vall	105	2,75	39

6. IFGH:5182, s. 27. Dialekt-, Folkminnes- och Ortnamnsarkivet i Göteborg.
7. Om denna process se Wohlin 1908 *Betänkande angående torpareklassens tillbakagång* (1911), Utterström 1957, Furuland 1962, Eriksson/Rogers 1978 samt Möller 1989. För en mer problematiserad syn på statsystemets spridning, se Jonsson 1980.
8. Härutöver bör påpekas att även rättare, smeder, kuskar m. fl. arbetsledare och yrkesmän var anställda på stat (d. v. s. delar av deras lön utgick i vissa bestämda naturapersedlar) och således i formell mening var "statare".
9. Detta resonemang anknyter till Jonsson 1980 som på ett mer övergripande plan diskuterar torpsystemets överlevnadsförmåga.
10. Ombyggnaderna har kortfattat diskuterats i Erixon/Wallin 1932. Se vidare *Boken om Gudhem* 1971 samt Luthander 1968.
11. Carlsson 1957, Werdenfels 1974, *BisOS: V Brännvinstillverkning och försäljning*.
12. Se not 5 ovan. Se vidare Nannesson 1923 *Arbetsförbrukningen inom det svenska jordbruket*. s. 14 ff.

13. Några ekonomiskt gångbara maskiner som rationaliserade bort handarbetet vid sättnings och plockning fanns inte under förkrigstiden, dock gjordes vissa försök att underlätta det. För sättningen fanns så kallade sätthålsmaskiner vilka gav en jämnare sättnings, medförde att sättningskunderna kunde gå upprätt och förenklade den kommande skötseln av plantorna. För skörden fanns olika hjulgaffelkonstruktioner som på ett bättre sätt än årdret fick upp potatisarna till jordytan, varifrån de alltså måste plockas för hand. Ingen av dessa maskintyper tycks dock ha fått någon större spridning i Sverige före mellankrigstiden. Se A:son Moberg 1989, Timberg 1919, samt Dannfelt 1901. På Stora Bjurum saknades ännu 1914 såväl sättnings- som upptagningsmaskiner. En "potatissprätt" (se foto s. 24) införskaffades under 1920-talet. Utvecklingen på Dagsnäs är svårare att rekonstruera. 1932 fanns enligt en inventarieförteckning två "potatisupptagare" på godset -- sannolikt av samma typ som på Bjurum.
14. Denna geografiska förskjutning kan studeras i BiSOS: V samt i Key-Åberg 1913, där den även finns presenterad i kartform.
15. Denna process är dåligt undersökt inom forskningen och borde utgöra ett lämpligt område för framtida studier. Se dock Werdenfels 1974.
16. Resonemanget bygger på de teorier om familjejordbruket som särskild produktionsform som fått sin främste företrädare i Cajanov 1986 (1925). Perspektivet introducerades i svensk forskning av Jonsson 1980. Här finns också en bred översikt över den teoretiska diskussionen om förhållandet mellan stor- och familjejordbruk från Marx och framåt. Den bästa presentationen på svenska av Cajanov ges i Djurfeldt 1994. Niskanen 1995 är ett försök att diskutera modernisering på stor- respektive familjejordbruk under industrialiseringsfasen.
17. För en ingående behandling av sjösänkningarna se Claesson 1999.
18. Västergötlands Folkblad 18/3 1913.
19. Arbetskraftsimporten på Dagsnäs kan följas ganska väl i godsarkivet. I mappen "ryska och polska gästarbetare" finns en stor del av korrespondensen med förmedlarna bevarad liksom arbetskontrakt, passhandlingar m.m. Arbete och löner kan följas dagsverksvis genom ett särskilt konto (vanligtvis benämnt "polackerna") i avräkningsböckerna.
20. IFGH:7164. Dialekt-, Folkminnes- och Ortnamnsarkivet i Göteborg.
21. För en översikt och diskussion om den skånska galizierimporten se Olsson 1987.
22. Detta är också den slutsats Olsson 1987 kommer fram till i sin analys av de skånska förhållandena. Dock menar jag att Olsson drar för stora växlar på detta när han hävdar att galizierna härmed skulle ha varit av marginell betydelse som lönenedpressare. Alternativen till östeuropeisk arbetskraft på betfälten torde i de flesta fall inte ha varit skånska arbetare utan småländska. Här tillkom precis som för galizierna kostnader för resor, bostäder och naturaförmåner vilket gör Olssons jämförelse missvisande. Vidare är det uppenbart att ett tillflöde av flera tusen utländska arbetare i sig innebar att kvoten utbud/efterfrågan förändrades vilket naturligtvis innebar att marknadslönerna, relativt sett, sjönk. Utan galizierna hade godsägarna varit tvungna att höja ersättningen till de inhemska arbetarna för att locka fler smålänningar till Skåne. Olssons framställning lider med andra ord av ett teoretiskt felslut.
23. Hela denna process är på samhälls- nivå alltså bäst beskriven i Wohlin 1908 s.90 ff.
24. Denna "väl villiga" patriarkala strategi var vanlig bland godsägare, brukspatroner och fabrikörer under perioden kring sekelskiftet, dels som ett svar på

de stegrade lönerna, dels som ett sätt att stå emot den framväxande arbetarrörelsen. En omfattande diskussion har förts om denna politik och om dess konsekvenser --dock främst inom bruks- och fabriksmiljö. Två ingångar i denna debatt är ARKIVs temanummer 1986 (nummer 33) samt Ericsson 1997. I min avhandling om Stora Bjurum kommer jag att utifrån patriarkalismbegreppet föra en ingående diskussion om patrons roll inom lokalsamhället och hur denna förändras över tid.

25. IFGH: 7164. Dialekt-, Folkminnes- och Ortnamnsarkivet i Göteborg.
26. Hildur Gustavsson, född 1878, i intervju med Gunnar Arnborg den 19/10 1982. Dialekt-, Folkminnes och Ortnamnsarkivet i Göteborg.
27. För en målande beskrivning av fattigvården vid Dagsnäs se Västergötlands Folkblad. Beskrivningen är naturligtvis färgad av författarens ideologiska hemvist men de faktauppgifter som förekommer har vid en kontroll i gods-räkenskaperna visat sig stämma.